

Эргешбаева Н.А.

**АР КАЙСЫ ТАРЫХЫЙ ДООРЛОРДОГУ КТОРМОНУН
ӨНҮГҮШҮНҮН НЕГИЗГИ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ**

Эргешбаева Н.А.

**ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ПЕРЕВОДА
В РАЗНЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ЭПОХИ**

N.A. Ergeshbaeva

**THE MAIN TENDENCIES OF TRANSLATION DEVELOPMENT
IN THE DIFFERENT HISTORICAL ERAS**

УДК: 801.3: 115

Бул макалада биз котормочулук ишмердүүлүктүн өнүгүүсүнүн негизги тенденцияларына, ошондой эле котормо тармагындагы теориялык пикирлерге токтолуп өтөбүз, котормо теориясынын илим катары пайда болуу себебин ачып, жана анын предметин, объектисин, изилдөөнүн ыкмаларын жана түзүлүшүн талдоого алмакчыбыз.

Негизги сөздөр: *котормо, уламыш, котормочу, жазма эстелик, грек-римдик цивилизация, сөзмө-сөз котормо, эркин котормо, кайра жаралуу, котормонун негизги принциптери, тунуска текст.*

В этой статье мы коснемся основных тенденций развития как самой переводческой деятельности, так и теоретической мысли в области перевода, раскроем причины возникновения теории перевода как науки, а также проанализируем ее предмет, объект, методы исследования и структуру.

Ключевые слова: *перевод, миф, переводчик, письменный памятник, греко-римская цивилизация, буквальный перевод, вольный перевод, возрождения, основные принципы перевода, оригинал текста.*

In this article we concern the main tendencies of development as the translation activity and the theoretical thought in the field of the translation, we disclose the causes of translation theory as sciences and also we analyse it's subject, an object, research methods and structure.

Key words: *translation, the myth, the translator, the written monument, the Greco-Roman civilization, literal translation, free translation, basic principles of translation, original text.*

Котормо адамдын ишмердүүлүгүнүн бири катары кылымдан кылымга өткөн тарыхка ээ. Котормо байыркы кылымда пайда болгондугуна карабастан өтө эле жаш теорияга ээ, ал өз алдынча илимий дисциплина катары XX кылымдын ортосунда эле пайда болуп жана таанылган.

Котормонун пайда болушу жөнүндөгү библиялык уламыш. Байыркы котормо.

Котормо, башка ишмердүүлүк же кесип сыяктуу, коомдогу муктаждыктан келип чыккан. Мындай муктаждык, ар түрдүү тилдерде сүйлөгөн адамдардын бири-бири менен пикир алышуу жана элдердин ортосундагы акыл-ой баалуулуктары менен алмашуу зарылдыгынан келип чыгат. Тилдин ролу пикир алышуунун каражаты катары жана тилдердин ар түрдүүлүгү котормого болгон муктаждыкты шарттап, женил

эмес бирок ошончолук зарыл эмгекти өздөштүрүүгө элдерге түрткү болгон. Вавилон мунарасы жөнүндөгү үлгү болоорлук библиялык окуя бул тилдердин келип чыгышы жана адам баласынын тилинин ар түрдүү болушу жөнүндөгү гана мифологиялык маалыматтын бир түрү гана эмес, котормочунун жаралышы жөнүндөгү уламыш да болуп эсептелет, анткени ар түрдүү тил бар болгондо гана котормочу пайда болот. Ар кыл тилдерде сүйлөгөн элдердин ортосундагы алгачкы байланыш оозеки түрүндө болгондугу шексиз. Котормо, балким, көп мезгилге чейин жазуусуз жашап келген. Ага карабастан бизде жазуу мезгилине чейинки котормо жөнүндө далилдер жок болгондуктан, оозеки котормо жазуунун келип чыгышынан эчак эле пайда болгон деп ишенимдүүлүк менен болжолдой алабыз. Алгачкы котормочулар аялдар болушу толук мүмкүн: башка уурунун эркек кишисине күйөөгө чыгып, аял киши күйөөсү сүйлөгөн тилди өздөштүрүп жана натыйжасында түрдүү уурулардын өкүлдөрүнүн ортосундагы байланышта далдалчы кызматын аткара алган [1].

Котормочулук иш жөнүндөгү алгачкы сөз биздин эрага чейинки XXIII кылымга туура келет. Месопотамиядагы эски шаардын урандыларында, Байыркы Шумер жайгашкан жердин ордунан башкалардан айырмаланган шумердик-аккаддык эки тилдеги сөздүктөр – эки же үч тилдеги сөздөрдүн тизмеги жазылган чоподон жасалган такталар табылган. Шумер, Аккаддык цивилизациянын мезгилинде көбүнчө диний, административдик-мамлекеттик жана илимий мүнөздөгү тексттер которулган. Котормочулук иштин өнүгүшүндө Шумерде катчыларды окуткан мектептер чоң роль ойногон. Себеби эки канцелярдык тил болгондуктан, ар бир катчы котормону билүүгө милдеттүү болгон. Белгилүү болгондой, Байыркы замандагы дүйнөнүн башка цивилизацияларында (Вавилон, Ассирия, Карфаген, Байыркы Египет) атайын топтор, же баш ийген элдерге бийлик ээлеринин буйруктарын жеткирген котормочулардын профессионалдык топтору (касталар) болгон. Бирок котормочулук ишмердүүлүктө ошол мезгилде жеке жоопкерчилик жок болгон. Котормочу буйрукту толук аткарган кызматчынын статусуна ээ болгон. Вавилондо бардык котормочулар иерархияга ылайык падышанын, колунда жогорку бийликтегилердин, башкаруучулардын жана

акырында аскер жана храм котомочусу деп бөлүнүшкөн. Байыркы котормочулардын аттары сакталып калган эмес, ал эми биз билген биринчи котормочу – Анхурмес, ал биздин эрага чейинки XXIV кылымдагы Египеттик жогорку даражадагы төбөл экендиги божомолдонуп келет.

Байыркы (античный) замандын котормосу.

Грек-рим цивилизациясы котормонун тарыхындагы анын кээ бир негизги принциптери калыптанган доор. Байыркы Грецияда башка тилдерден которуу начар өнүккөн. Байыркы грек цивилизациясы сырттан таасирлерди аз сиңирип алып жана алар өздөрүн башкалардан жогору деп эсептеп, бөтөн тилдерден чыгармаларды которуу зарылчылыгы болгон эмес. Белгилүү болгондой, гректер башка элдерге бой көтөрүү менен мамиле кылышып, аларды маданиятсыз, орой деп аташкан жана «маданиятсыз, орой» тилдерди үйрөнүүгө көнүлдөрү келген эмес.

Байыркы римдиктер, байыркы гректерден айырмаланып, котормону кенири колдонушкан, анын үстүнө байыркы мезгилдеги рим маданиятынын калыптанышында көрүнүктүү роль ойногон грек тилинен котормо басымдуулук кылган. Котормону жаш мамлекеттин маданиятын байытуунун таасирдүү ыкмасы катары түшүнүшкөн. Жазма эстеликтердин котормосун негиздеген, рим адабиятын баштоочусу катары Луций Ливий Андроник эсептелет (б.э.ч. 2075-200 жж.).

Андроник Гомердин «Одиссей» чыгармасын латын тилине которгон, чындыгына римдиктер өздөрүнүн маданиятына ылайык грек чыгармаларынын ийкемделишинин түрдүү ыкмаларын иштеп чыккан. Бул котормодо бул ыкма алгачкылардан болуп колдонулган, котормодо грек кудайларын аттарын дал келген рим кудайларынын аттарына алмаштырган. Транскрипциянын жардамы менен ал латын котормосунун текстине грек сөздөрүн киргизген. Байыркы мезгилдин көрүнүктүү котормочуларына Теренций, Цицерон, Гораций, Вергилий, Боэций кирет. Теренцийнин (б.э.ч. 190-159-жж.) котормочулук ишмердүүлүгү эбегейсиз зор, ал грек тилинен 100 жакын комедия которгон. Башка байыркы грек котормочусу Боэцийдин калемине Пифагордун, Птолемянын, Евклиддин, Платондун, Аристотелдин философиялык жыйнактарынын котормосу таандык. Котормо жөнүндөгү алгачкы теориялык түшүнүк Цицеронго (б.э.ч. 106-43 жж.) таандык. Цицерон, сөзмө-сөз котормо – бул котормочунун тил жактан жардылыгы жана начардыгы деп эсептеген. Ал формасын эмес, чыгарманын мазмунун берүүнү, котормонун тилинин мыйзамдары боюнча иштөөнү, окуучуга же угуучуга ылайыктуусун тандоо багытын таба билүүнү талап кылган.

Орто кылымдагы котормо. Сөзмө-сөз котормо.

Европалык цивилизациянын өнүгүшүндө античный (байыркы) доордун бүтүш жана жаңы эранын башталышы жаңы монотеисттик христиан дининин жайылтылышы менен белгиленген. Христиан дини өзү менен бирге **Ыйык (касиеттүү) жазууну - ыйык текстти** алып келип, элдер эми мурунку, антикалык

ченем менен мамиле кыла албай калышкан. Теңир (кудай) берген бул текст эң ыйык деп эсептелген. Ыйык жазуудагы текстти окуу, “Сөз” окуу менен негизделген, ал адам менен Кудайды байланыштырган, эң негизги бөлүк катары түшүндүрүлгөн. Эгерде сөз буюмдун образы болсо, анда ал буюмду дагы бир жолу башка тилге которот. Бул үчүн котормочу учурдагы сөз үчүн башка иконикалык белгини тандап алышы керек эле, тактап айтканда, мааниси жагынан ошол эле, бирок которулган тилдин каражаттары менен чагылдырылган. Бирок мындай учурда котормочу так, ырааты менен, сөзүн калтырып салбастан, ар бир сөздү сүрөттөгө милдеттүү, болбосо ал чындык бурмаланып көрсөтүлүп калат. Ушуну менен бирге котормо көбүнчө так эмес жана эч кимге түшүнүксүз болсо дагы, котормочуларды да, окурмандарды да оңтойсуздурган эмес, алар диний тексттер баардыгына эле түшүнүктүү болбостон, анын ичиндегилердин көпчүлүгү мистикалык, табышмактуу болушу керек деп эсептешкен.

Орто кылымда которулуп жаткан тилдин нормалары бузулган, кээ бир учурда түп нускасынын маанисин бурмаланып, сөзмө-сөз которулган. Ыйык китептин (библия) эң алгачкылары котормолору б.э. чейинки III кылымга таандык бул атактуу Сентуагинттин алгачкы беш китеби байыркы еврей тилинен грек тилине которулган. Библиянын латын тилине которулушунун башталышына б.э.ч. II кылымда (кээ бир убакта Вульгата деп аталган), автордун аты жазылбаган котормо менен негиз салган. Бирок бардыгынан көбүрөөк Вульгата деп, Иероним Стридонский тарабынан ишке ашырылган (340-420 жж.) котормону аташат, ал VIII кылымда башка латын тилиндеги ар түрдүү жазылган маалыматтарды четке чыгарган, ал эми 1546-жылы Тридент соборунун токтому менен Библиянын мына ушул текстти мыйзам түрүндө бекирилген, т.а. жалгыз гана туура варианты деп жарыяланган. Ыйык (касиеттүү) жазуунун текстинин котормосунун натыйжасында христиан дининин таралышы менен көптөгөн европалык элдер өзүнүн жазууларына ээ болушту. Чындыгында жазуу котормонун куралы катары да пайда болгон, ал эми ар бир Европалык элдердин алгачкы жазуу тексти дээрлик Библиянын текстти болгон. Библиянын гот тилине которулушу анын мисалы боло алат, ал вестгот кечили (монахы) Вульфил тарабынан аткарылган. Грек, италия жана рун алфавитинин белгилеринин негизинде Вульфил котормонун максатын көздөп гот алфавитин иштеп чыккан, андан кийин ал гот жазуусунун негизи болуп калган. XIX кылымда византиялык поп бир туугандар Константин (көбүнчө өзүнүн Кирилл деген монахтык аты менен белгилүү болгон) жана Мефодий славян жазуусун түзүшүп, жана Библиянын тексттин байыркы славян тилине которушкан.

Кайра жаралуу доорунун котормосу. Этьен Доле жана Мартин Лютердин котормолорунун принциптери.

Европанын Кайра жаралуу доорунда (XIV-XVIII кк.) адамдын өзүнө, Кудайга жана курчап турган

чөйрөгө болгон мамилеси өзгөргөн сайын, котормого болгон мамиле да өзгөрөт. Жарандык билимдин борбору болгон университеттер, искусство жана илим пайда болот. Жарандык котормонун популярдуулугу жогорулап, көркөм адабияттын алгачкы башталышы болгон. Ушул эле мезгилде байыркы (античный) авторлорго, ошол убакта өнүгүүнүн алдыңкы катарындагы болгон адабий өнүгүү болгон жаңы италия адабияттарына болгон кызыгуулар артат. Данте, Петрарка, Боккаччо XIV-XV кылымдарда көпчүлүк европа тилдерине которулат. Ошол мезгилдин жарандык котормочулардын жаңы муундары, түп нускасынын мазмуну жагынан так берип жана эне тилдин нормаларын так сактоого аракет жасашкан.

Белгилүү француз гуманисти жана котормочусу Этьен Доле биринчилерден болуп « бир тилден башка тилге жакшы которуунун жолдору» деген өзүнүн трактатында (илимий чыгармасында) котормо жөнүндөгү жаңы ойлорун билдирген. Ошентип, Этьен Доле котормочу котормонун беш негизги принцибин сактоого милдеттүү деп эсептеген.

Чиркөө кайра жаралуу доорунда өзүнүн тазалыгы үчүн күрөштү катаалданткан. Сократтын сүйлөгөн бир сөзүнө канонго дал келбеген түшүнүк бергендиги үчүн чиркөөнүн соту тарабынан өлүм жазасына өкүм чыгарылып жана Этьен Долени 1546-жылы жагылган отко өрттөшкөн.

Бирок котормонун тарыхындагы чыныгы бурулуш, ошол мезгилдеги адамдардын жашоосундагы негизги текст – Библия текшерүүгө алынганда башталган. Бул бурулуш чиркөөнүн өзүнүн реформацияланышы жана биринчи кезекте Мартин Лютер менен (1483-1546) аты менен байланыштуу. Мартин Лютер, немец попу, теология доктору негизинен Касиеттүү (ыйык) жазуунун жаңы котормосун сунуштаган, бир жагынан алганда ал канондук мазмундун берилишинин тактыгын сактаган, ал эми экинчи жагынан ар бир адамга түшүнүктү берген, т.а. жалпы элдик тилдин нормаларына туура келген. Так ушундай текст карапайым эле Кудай менен ортомчусуз баарлашууга мүмкүндүк берген.

Мартин Лютердин принциптеринин негизинде ишке ашырылган, Библиянын жаңы котормосу, христиан чиркөөсүнүн реформациясынын негизги таянычы болуп калган. Котормочуга жана аны окугандарга текстти өз алдынча толук түшүнүүгө багытталган, котормонун жаңы принциптери, башка өлкөлөрдө Библиянын которулушуна жана христиандык гана эмес, граждандык тексттерди да которууда да жайылтылган. Ушул эле мезгилде граждандык билимдин өсүшүнө байланыштуу көркөм эмес тексттердин котормосунун саны өскөн. Астрономия, медицина, география тармактары боюнча жыйнактар которулат. Мазмунду эне тилдин, баардыгына түшүнүктүү тилдин каражаттары менен толук берүү принциби ушул жерде да бекемделет. Белгилей кетсек, Библияны новатордук которуу Германияда адабий тилдин калыптанышынын негизи жана немецтик улуттук

адабияттын жана көркөм котормонун өнүгүшү үчүн түрткү болуп калган.

Классицистикалык (байыркы грек, латын тилдеринин жана адабиятын үйрөнүүгө негизделген билим берүү системасы) мезгил. Эркин котормо.

XVII кылымдын аягынан баштап европалык адабияттарда котормонун принциптери аныкталат, ага ылайык текст классицизмдин эстетикасынын нормаларына жооп бериши керек деп белгиленет. Эң мыкты котормо деп, көркөм идеалга жакындатылган котормо эсептелген. Түп нуска тексттин жеткире аткарылбаган, кемчилиги бар материал катары каралып, ошондуктан мазмунун (сюжеттин, композициянын, персонаждардын курамын), ошондой эле бул мазмунду сүрөттөө каражаттарын өзгөртүүгө толук мүмкүн деп эсептелген. Натыйжасында түп нускасынын авторго жана стилистикалык жактан мүнөздүү өзгөчөлүктөр жок болуп кеткен. Ошондой эле котормонун тилинин нормаларына карата мамиле да башкалардын өзгөчө айырмаланган. Текст которулуп жаткан тилдин нормаларына дал келиши керек, бирок бул нормалар Лютердин концепциясына карама каршы келген. Буга мисал XVIII кылымдын француз котормочуларынын котормолору боло алат. Шекспирдин, Сервантестин чыгармаларын француз тилине которууда чыгарманын эстетикалык идеалынан алыс болуп, орой, жөнөкөй лексикалар колдонулуп, которууда проза менен поэзия аралашып кеткен. Текстке болгон мындай мамиле эркин котормого алып келген.

Маданияттык адаптация жана эркин котормо.

Эркин котормонун дагы бир себеби котормочу маданияттык адаптациянын ыкмаларын өтө эле көп жана негизсиз колдонуп, натыйжасында которулуп жаткан текст толугу менен, же жарым-жартылай өзүнүн улуттук өзгөчөлүгүн жана автордук стилин жоготот. Буга мисал катары котормочулук практикада XVII кылымдын аягында XVIII кылымдын башында Россияда калыптанып жана «биздин кулк-мүнөзгө баш ийдирүү» деген атка ээ болгон котормочулук практиканы айтууга болот. Котормочулар башка тилден кирген аттарды жана түп нусканын турмуштук майда бөлүктөрүн орустун аттары жана өздөрүнүн турмуштук майда бөлүктөрүнө алмаштырышып, окуяларды россиялык чындыкка жакындатышкан.

Ошентип, Гавриил Романович Державиндин «Айылдык турмушту мактап айтуу» котормосунда окурман «ысык боорукер щилердин (капуста кошулуп жасалган сорпо) карапасы» жана айрыкча «Петров күнү» орус чындыгы жөнүндөгү эскерүүлөрдү жолуктурат. Котормочу Е.И. Костров Гомердин «Илиадасын» которууда, «өтүк», «болот» сыяктуу, маданий алмаштырууларды киргизет; котормочу Глебов Вольтердин жеке аттарын орусчалаган: Перро, Колени Пиретта Сидорго, Карпа жана Агафьяга айландырат. Котормочу Вас. Померанцеванын Шекспирдин «Ромео жана Юлия» трагедиясынын котормосунун аягында кас болгон Монтеки жана Капулеттилердин үй-бүлөсү жарашышат.

Ошого карабастан, эркиндиктин мындай түрү котормочунун жеке куру бекер эле ой жүгүртүүсү менен жазылган эмес. Чыгарманын маанисин жеткирүүнүн мындай формасы ошол мезгил үчүн мыйзам ченемдүү көрүнүш болгон, жана ал коомдук-маданий талаптар менен шартталган. Котормочулар коомду чет элдин чыгармалары менен тааныштыруу сыяктуу агартуучулук милдеттерди аткарган, ушуну менен катар бөтөн адабий тажрыйбаны өздөштүрүп жана алардын жардамы менен өздөрүнүн адабиятын байытууга умтулушкан. Алар түп нускасын бүткөн текстти жаратуу үчүн жардам катары эсептешкен.

Романтикалык котормо. Башка тилге так которулбай турган теория.

XVIII кылымдын аягында текстке жана анын котормосуна карата жаңы мамиленин белгилери ачык-айкын көрүнөт. Элдер көбүрөөк жеке тарыхына жана чыгармачылыгына кызыга башташкан. Адам акырындык менен өзүнүн улут экендигин түшүнө баштайт. Ошол мезгилде көркөм адабият жанрдык жактан ар түрдүүлүгү менен бир калыпка келген. Адабий чыгарма эми улуттук баалуулук, улуттук **энчи** катары түшүндүрүлөт. Коомдогу жаңы түзүлүш котормого таасир бербей коё алган эмес, ал жерде башка элдердин адабий чыгармаларынын улуттук өзгөчөлүгүн көрсөтүүгө умтулгандыгы аракеттер биринчи катарга чыккан.

Тарыхы жана маданияты менен тыгыз байланышкан түрдүү элдердин тилиндеги белгиленген айырмачылыктар, салыштырма лингвистикалык изилдөөлөргө түрткү берген.

Салыштырма тил илиминин негиздөөчүлөрүнүн бири Вильгельм Гумбольддун пикирине ылайык, ар бир эл ар түрдүүчө ой жүгүртөт жана түшүнө билет, жана бул ойлор алардын тилдеринде чагылдырылат; тил, өз кезегинде, адамга активдүү таасир этет. Көпчүлүк тилчилер мындай өзгөчөлүктү башка тилдин каражаттары менен берүүгө болбойт, ар кыл тилдерде жазылган же айтылган тексттер эч качан бирдей болбойт деген жыйынтык чыгарылган. Вильгельм Гумбольд өзү бул күмөн санаган ойду өтө эле чечкиндүү түрдө кыска жана так кылып айткан: “Всякий перевод безусловно представляется мне попыткой разрешить невыполнимую задачу. Ибо каждый переводчик неизбежно должен разбиться об один из двух подводных камней, слишком точно придерживаясь либо

своего подлинника за счет вкуса и языка собственного народа, либо своеобразия собственного народа за счет своего подлинника. Нечто среднее между тем и другим не только трудно достижимо, но и просто невозможно” [2].

Чынында, мындай көз караш котормонун түп нускасынын толук көчүрмөсү болуусу мүмкүн эмес жана бул жерде текстти которууда анын маанисинде жоготуу да болбой койбос деген биринчи тастыктоо болгон. Белгилеп кетсек, “каторулбастык теориясы” кенен жайылтуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон эмес, себеби ал котормо практикасынын өзүнө карама-каршы келген эле.

Россиядагы котормонун «Алтын доору». XX кылымда романтизм Россияга да болгон. Бул жүз жылдык чындыгында эле «алтын доор» деп орус адабиятында гана эмес, орус котормосунда да аташкан. Котормонун жаңы орус мектеби, биринчи кезекте, тарыхчы А.Карамзин жана акын В.Жуковский сыяктуу, маданияттын белгилүү ишмерлеринин кошкон чоң салымынын негизинде түзүлгөн. Ошол мезгилдин котормочуларынын эмгектеринен котормонун өнүгүшүнүн үч негизги тенденцияларынын келип чыгышын кездештирүүгө болот. Котормочулардын көпчүлүгү эркин котормо үчүн күрөшкөн (Жуковский, Тургенов, Л.Н.Толстой, Лермонтов); кээ бирөөлөрү, жадагалса мазмунуна жана түшүнүктүүлүгүнө зыян келтирилгендигине карабастан, котормону түп нускасына толугу менен жакын болушун талап кылууну улантышкан (Фет, Гнедич, Вяземский); автордун стилин жана улуттук өзгөчөлүгүн которуп берүүгө да аракеттенишкен (А.К.Толстой, Майков, Фет).

Ошентип, котормо ишмердүүлүгү көп кылымдык тарыхка ээ, аны үйрөнүү ар түрдүү элдердин адабиятынын жана маданиятынын, тилинин өнүгүшүнүн негизги жактарын түшүнүүгө жол ачат.

Адабияттар:

1. Комиссаров В.Н. Теория перевода. - М.: Высш. шк., 1990.
2. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. - М., 1983. - С. 30-31.
3. Baker Mona (ed.) Routledge Encyclopedia of Translation Studies. 2001. - 654 p.

Рецензент: к.филол.н., доцент Жапаров Н.